

4. KVALITET EKONOMSKOG RASTA I RAZVOJA CRNE GORE

*Besim Ćulahović**

Sažetak: Postizanje kvaliteta ekonomskog rasta i razvoja neke države predstavlja jedan od većih problema i za teoretičare i za praktičare. Naime, četiri osnovna faktora koja utiču na ekonomski rast: fizički kapital, prirodni kapital, humani kapital i socijalni kapital se mogu pojaviti u različitim kombinacijama, koje daju različite efekte, od kojih su samo rijetki uspješni i održivi.

U radu se analiziraju faktori blagostanja i ekonomskog rasta, glavne dimenzije blagostanja i siromaštva i odnosi između njih, koncept kvaliteta i održivosti rasta, izranjanje potrebe za novom razvojnom paradigmom, kao i faktori koji se moraju uzimati u obzir kod koncipiranja dugoročne strategije rasta i razvoja Crne Gore.

Ključne riječi: *kvalitet razvoja, fizički, prirodni, humani i socijalni kapital, blagostanje, siromaštvo*

Abstract: Attaining the quality of economic growth and development of a country presents one of the biggest problems for theoreticians and practitioners alike. The four basic factors that influence the economic growth: physical capital, natural capital, human capital and social capital can namely appear in different combinations that bring about different effects, only few of which are successful and sustainable.

This paper explores the factors of wealth and economic growth, the main dimensions of wealth and poverty and their mutual relations, the concepts of quality and sustainability of growth, the need for a new development paradigm, as well as the factors that need to be taken into account when planning a long-term strategy of growth and development of Montenegro.

Key words: *quality of growth, physical, natural, human and social capital, wealth, poverty*

* Prof. dr Besim Ćulahović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo

4. 1. UVOD

U traženju odgovora na brojne nepoznanice koje su vezane za rast i razvoj neke zemlje susrešćemo se sa brojnim pitanjima na koje moramo naći ubjedljiv odgovor, ali takođe, susrešćemo se i sa brojnim dilemama koje moramo razmotriti iz mnogih uglova. Neka od takvih tipičnih pitanja su na primjer: Kuda ide sadašnji razvoj čovječanstva i njegovih glavnih geografskih i socijalnih aglomeracija? Juri li svijet već u ovom milenijumu ka svome kraju? Da li su stare razvojne paradigme otišle u istoriju i da li izranjaju nove paradigme koje će dominirati u ovom milenijumu? Da li oslanjanje na ekstrapolaciju trendova iz prošlosti znači ponavljanje prošlosti? Izgleda da je puno bolje potražiti neke nove motore razvoja i rasta koji će čovječanstvu generisati bolju i srećniju budućnost.

Sadašnja humana civilizacija živi u rasponu od velikog bogatstva do ekstremnog siromaštva. Na jednoj strani svijeta je veliki broj ljudi gladan ili neishranjen, milijarda ljudi nema pristup zdravoj vodi za piće, 1/3 ljudi živi u domovima bez osnovnih sanitarnih uređaja, a zbog bolesti koje prouzrokuje zagađena voda svaki dan umire preko 10.000 djece. Na drugoj strani svijeta, u bogatim državama, glavni zdravstveni problemi su posljedica prekomjernog izobilja.

Ogromne razlike u stepenu blagostanja između pojedinih zemalja i regija svijeta predstavljaju misteriju koju i kod razmatranja razvoja neke male države, kao što je Crna Gora, svakako treba razotkriti. Zašto su neke zemlje mnogo bogate, a neke mnogo siromašne? Da li to tako zaista mora i biti? Da li se faktori koji utiču na stvaranje bogatstva i siromaštva mogu identifikovati i mijenjati kako bi se izbjeglo stvaranje enormnih razlika između bogatih i siromašnih? Ili, zašto kod većine zemalja svijeta poslijeratni „virus” rasta nije imao neko dejstvo, i zašto su one postajale sve siromašnije? Zaista, koji izvori rasta i razvoja i koji faktori proizvode ovako divergentna iskustva?

Analiza dosadašnjih svjetskih iskustava može potvrditi pogrešnost uvriježene premise da i male i mikrodržave treba da slijede modele razvoja velikih država i da svoje razvojne strategije treba prilagođavati razvojnom diktatu velikih igrača. I sadašnji val globalizacije to isto dokazuje, jer što je globalizacija dublja, to lokalna komponenta rasta postaje sve značajnija. Nije teško dokazati da male zemlje imaju veće razvojne šanse od srednjih i velikih zemalja. Ali, što je neka zemlja manja, ona mora biti otvorenija, konkurentnija, inovativnija, slobodnija, poštenija, hrabrija, izazovnija.

Pri tome su najvažniji alati ekonomskog rasta stabilna demokratija, elitizam, spremnost na izazove, drčnost, mala, efikasna, obrazovana i poštena državna uprava, veća sloboda za obavljanje biznisa, stvaranje konkurentnih niša i konkurentskih područja, te odgovarajući paralelni razvoj socijalne sfere i sfere blagostanja.

Ekonomska istorija svijeta može lako potvrditi gornju tezu o većoj razvojnoj sposobnosti malih država. Sve do sredine 1500., Italija – zemlja slobodnih grado-

va-država je agregatno bila najbogatija zemlja na svijetu. Njemačka za svoj sadašnji leaderski položaj u Evropi zahvaljuje slobodnim hanzeatskim gradovima. Holandija, tada mala zemlja, je 1564. godine pretekla Italiju i zadržala se na leaderskoj poziciji sve do 1836. godine. Belgija, takođe mala zemlja, bila je prva kontinentalna zemlja koja se industrijalizirala. Švicarska je bila prvi kasniji industrijski dolaznik, koja je, kao mala planinska zemlja, bez konvencionalnih prirodnih resursa, neposredno prije Prvog svjetskog rata ostvarila najveći životni standard u Evropi, a u posljednjoj četvrtini 20. stoljeća i u cijelom svijetu [1].

I poslijeratni primjeri malih i mikrodržava (Luksemburg, Island, Singapur, Hongkong, Tajvan) mogu samo ojačati ovu našu tezu. Iz ovakvih ili sličnih primjera uočljivo je da je najfundamentalniji faktor ekonomskog života neke zemlje ili regije lokacijska specifičnost i clusterska priroda najznačajnijih ekonomskih aktivnosti.

S obzirom na postavljene teze i konstatacije, u radu se detaljnije razmatraju faktori koji se moraju uzimati u obzir kod koncipiranja dugoročne strategije razvoja Crne Gore, a koji se prvenstveno odnose na suštinu i proizvodnju blagostanja te glavne faktore ekonomskog i socijalnog rasta i razvoja. Nakon toga se u radu obrazlaže potreba za kreiranjem i implementacijom nove razvojne paradigme, te analiziraju glavna pitanja koja se u kreiranju nove razvojne filozofije ne smiju prenebregnuti, te postavljaju relevantni zaključci i preporuke.

4. 2. FAKTORI BLAGOSTANJA I EKONOMSKOG RASTA

4. 2. 1. PROCESI I DIMENZIJE NOVIH TEORIJA EKONOMSKOG RASTA I RAZVOJA

Analiza dosadašnjih teorija rasta pokazuje da se sve novije teorije ekonomskog rasta sve više udaljavaju od klasičnih analitičkih alata, područja i granica ekonomskog rasta kako bi se obuhvatili sve važniji socijalni ciljevi kao što su smanjivanje siromaštva, poboljšanje kvaliteta života, povećavanje mogućnosti za bolje obrazovanje i zdravlje, itd.

Nove teorije rasta više ne zaobilaze okolinska pitanja, posebno ona na kojima će se prelamati najvažnija pitanja budućnosti čovječanstva kao što su rast populacije, obezbjeđenje ishrane, pomanjkanje vode, klimatske promjene, očuvanje kulturnih vrijednosti i diverziteta itd. One ne zaobilaze ni savremene sile koje preoblikuju razvojnu scenu čovječanstva kao što su tehnološke inovacije, globalizacija i lokalizacija, širenje znanja, starenje stanovništva, finansijska međuzavisnost svijeta i narasle potrebe za većim političkim i humanim pravima ljudi.

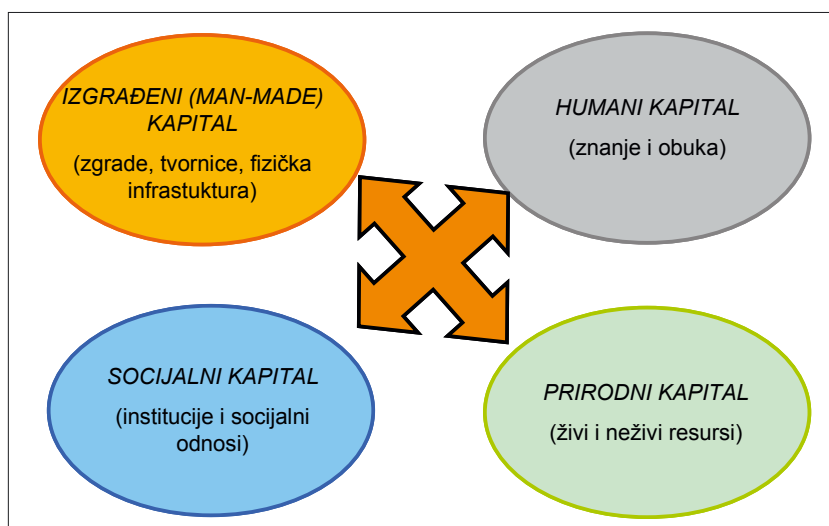
Svaki proces ekonomskog rasta ima svoje kvalitativne i kvantitativne dimenzije. Njihovi međusobni odnosi određuju kvalitet rasta i rast blagostanja. Pri tome se kvalitet rasta temelji na tri ključna principa: (I) – ravnomjeran razvoj svih razvojnih faktora, tj. svih vrsta kapitala; (II) – briga o distributivnim aspektima blagosta-

nja tokom cijelog perioda rasta i (III) – izgradnja institucionalnog okvira za upravljanje procesima rasta.

Ali, prije nego što definišemo pojam razvojnih faktora (resursa), treba detaljnije pogledati te jasnije definirati pojam potreba, koje su jedna od glavnih odrednica održivog rasta i razvoja.

Koncept „potreba” (*needs*) je znatno širi nego što je potrošnja po stanovniku, koja se danas najčešće upotrebljava kao mjerilo humanog blagostanja. Želja za čistom i zdravom okolinom, kao i prioritete koji se odnose na pravičnost i socijalni razvoj, takođe su dio koncepta potreba. Potrebe i želje ljudi variraju u odnosu na vrijeme, vrstu socijalnih grupa ljudi i vrstu kulture.

Zadovoljavanje socijalnih potreba zavisi od raspoloživosti različitih vrsta faktora rasta, koje ćemo dalje nazivati kapitalom. Jedan od uslova za postizanje održivosti u zadovoljavanju potreba jeste da ukupan zbir različitih vrsta kapitala (humani, prirodni, izgrađeni, socijalni), koji čine produkcijsku bazu čovječanstva (vidi sliku 4. 1), ne opada u realnom vremenu [3].

Slika 4. 1. Produkcijska baza čovječanstva

Blagostanje (well-being) nije baš tako jednostavan pojam kao što to na prvi pogled izgleda. U njegovom srcu se nalazi ekonomsko blagostanje, ali, takođe, blagostanje se sastoji i od građanskih sloboda, relativnih sloboda od kriminala, uživanja čiste okoline i stanja mentalnog i fizičkog zdravlja pojedinaca.

Amartya Sen razlikuje „socijalne sposobnosti” ljudi, tj. mogućnost pojedinaca da izaberu i dostignu one životne ciljeve koji im najbolje odgovaraju (rad, slobodno vrijeme, političke i kulturne aktivnosti), koji dovode u sumnju klasičnu filozofiju razvoja da je rast ekonomskih outputa jedini razvojni cilj čovječanstva [4]. Ostvariva-

nje socijalnih sposobnosti ljudi je vrlo bitna kategorija za šire mjerenje njihovog humanog i socijalnog razvoja. Humano blagostanje je mnogo veće od prostog zbira blagostanja svakog čovjeka, jer ono uključuje i individualne i socijalne prioritete ostvarivanja jednakosti, mogućnost postizanja civilnih sloboda, pravičnu distribuciju resursa i mogućnost stalnog učenja.

4. 2. 2. EKONOMSKO BLAGOSTANJE I ODRŽIVOST

Ekonomsko blagostanje je kao rezultat ekonomskog outputa vrlo važna komponenta blagostanja. Međutim, koncept GDP-a, kao standardnog mjerila za ekonomski output, ima značajna ograničenja. GDP prikazuje tekuću potrošnju i investicijske robe i usluge koje su ukalkulisane u nacionalne račune, ali ne i vrijednost netržišnih „domaćinskih” aktivnosti, rezultate socijalnih preferencijala iz osnova ravnopravnosti polova i aktivnosti koje se vode na konzerviranju prirodnih resursa u cilju omogućavanja ostvarivanja nekog budućeg blagostanja za neke buduće ljude. Takođe, u koncept GDP-a su ugrađene i vrijednosti onih roba i usluga koje u suštini ne proizvode blagostanje (*regrettables*), kao što su prihodi koji nastaju zbog zagađivanja okoline, korupcije i kriminala, kao i troškovi koji direktno ne stvaraju blagostanje, ali su potrebni za njegovo ostvarivanje (na primjer nacionalna sigurnost) [5].

Za razumijevanje suštine blagostanja potrebno je i poznavanje vrijednosti koje variraju između pojedinaca i socijalnih grupa. Takođe treba razumjeti i brojne tehničke poteškoće u načinu i metodama mjerenja raznih dimenzija blagostanja, jer je mnoge subjektivne aspekte blagostanja (nivo socijalnog zadovoljstva i nivo ličnog blagostanja) teško precizno identifikovati i izmjeriti. Osim toga, u postupku definiranja socijalnih potreba različitih grupa civilnog društva i njihovog vrednovanja je neophodno izvršiti neke procjene ili pretpostavke. Na primjer, neki nivoi nejednakosti u ostvarivanju prihoda su poželjni jer osiguravaju podsticaje za bolji rad, zadovoljavaju prioritete pojedinaca prema određenom životnom stilu, mjestu življenja, profesiji i ravnoteži između slobodnog vremena i rada.

Na kapacitete za zadovoljavanje socijalnih potreba, odnosno ostvarivanja blagostanja, utiču mnogi faktori koji su povezani sa četiri vrste kapitala koje sačinjavaju produkcijsku osnovu čovječanstva, kao i njihove kompleksne interakcije. Ove četiri različite vrste kapitala mogu se definirati na sljedeći način:

– *fizički (proizvedeni, izrađeni, man-made) kapital*: proizvedena sredstva u proizvodnji, kao što su, na primjer, strojevi, oprema i građevine, ali i neproizvodna infrastruktura, neopipljiva sredstva i finansijska sredstva koja obezbjeđuju upravljanje sadašnjim i budućim tokovima outputa;

– *prirodni kapital*: obnovljivi i neobnovljivi prirodni resursi koji ulaze u proizvodne procese i zadovoljavaju potrebe potrošnje, kao i okolinska sredstva koja pružaju uživanje i produktivnu upotrebu i koja su esencijalna za rad sistema koji podržavaju život;

– *humani kapital*: znanje, obuka, kompetencije i atributi koje posjeduju ljudi, što olakšava stvaranje ličnog, socijalnog i ekonomskog blagostanja [6];

– *socijalni kapital*: mreže raspodijeljenih normi, vrijednosti i razumijevanja koje olakšavaju saradnju unutar i između pojedinih socijalnih grupa [7].

Ekonomisti koji se bave problemima stvaranja blagostanja se slažu da blagostanje obuhvata osnovne materijalne potrebne za dobar život, slobodu, zdravlje, ličnu sigurnost i dobre socijalne odnose, što, zajedno, obezbjeđuje uslove za postizanje fizičkih, socijalnih, psiholoških i duhovnih zadovoljstava ljudi. Neki vodeći teoretičari blagostanja prave razliku između sredstava za postizanje blagostanja i njegovih sastavnih elemenata. Po njihovom mišljenju, blagostanje je doživljaj, ljudska vrijednost [8].

Determinante sredstava za postizanje blagostanja se najčešće pojavljuju u obliku inputa roba i usluga koje obezbjeđuju eko-sistemi (hrana, vlakna, goriva, čista voda, građevinski materijali, žetve, živa stoka, šumski proizvodi i minerali). Nedostatak determinanti blagostanja i njegovih sastavnih elemenata prouzrokuje siromaštvo. Blagostanje i siromaštvo su dva ekstremna pola kontinuuma. U svom godišnjem izvještaju o razvoju za 2000/01. godinu, Svjetska banka definira siromaštvo kao „prononsirano lišavanje blagostanja” [9].

Ispoljavanje i doživljavanje blagostanja i siromaštva zavisi od situacije ili konteksta lokalnih, socijalnih i ličnih faktora kao što su geografija, ekologija, starost, rasa i kultura ljudi. Iako su koncepti blagostanja, odnosno siromaštva, kompleksni, neki njihovi elementi su toliko rašireni da su postali čak i univerzalni. Ova univerzalnost se posebno ispoljava u „glasu siromašnih”, pomoću kojeg siromašni ljudi iz mnogih zemalja pokušavaju da osvijetle, analiziraju i izraze svoje ideje o lošem i dobrom životu [10].

Glavne dimenzije, odnosno međusobno povezane komponente blagostanja i siromaštva su (vidi sliku 4. 2) [11]:

– materijalna dobra potrebna za život (sigurno i adekvatno izdržavanje, prihodi i sredstva, dovoljno hrane za cijeli život, krov nad glavom, namještaj, odjeća i pristup dobrima);

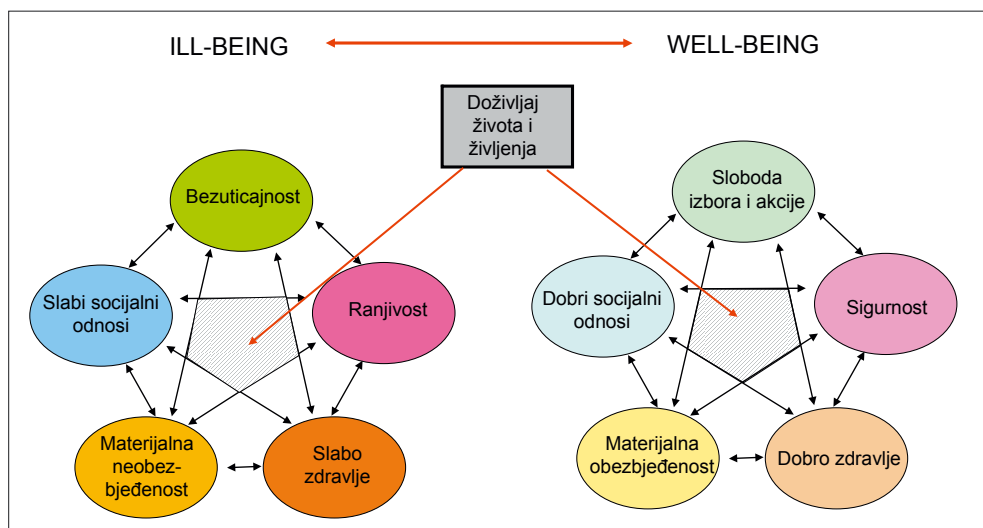
– zdravlje (snaga, dobar osjećaj i zdravo fizičko okruženje);

– dobre socijalne relacije (socijalna kohezija, zajednički respekt, dobri polni i familijarni odnosi, sigurnost djece i sposobnost pružanja pomoći drugim ljudima);

– sigurnost (siguran pristup do prirodnih i drugih resursa, sigurnost lica i imovine i život u predvidivom i kontrolirajućem okruženju koje je sigurno od prirodnih i ljudskih katastrofa);

– sloboda i mogućnost izbora (kontrola nad dešavanjima i sposobnost za afirmaciju svoga rada i ličnih vrijednosti).

Ovih pet dimenzija blagostanja, odnosno siromaštva, međusobno se, bilo pozitivno bilo negativno, ojačavaju. Promjene u jednoj dimenziji često prouzrokuju promjene i u drugim dimenzijama. Šrafirane površine na slici predstavljaju doživljaj ži-

Slika 4. 2. Glavne dimenzije blagostanja (*well-being*) i siromaštva (*ill-being*)

vota i življenja (*livelyhood*), uključujući stres, bol, zabrinutost za loš život, spokoj i duhovni doživljaj u dobrom životu.

U ovoj multidimenzionalnoj formulaciji blagostanja i siromaštva umrežene su sve međusobne pozitivne ili negativne interakcije. Na primjer, na jednoj strani, siromašni ljudi su ranjivi na bolesti, koje ih čine još siromašnijim, a loše socijalne relacije čine ljude ranjivijim na šokove koji produbljuju materijalno siromaštvo, što sve skupa vodi ka daljem siromašenju. Na drugoj strani, posjedovanje materijalnih dobara ojačava fizičku snagu, koja omogućava bolji život, dobre socijalne relacije obezbjeđuju sigurnost kod stresova i šokova, a ta sigurnost povećava materijalno blagostanje, što sve skupa jača slobodu izbora i slobodu djelovanja. Zato se ekonomski rast i ekonomski razvoj mogu posmatrati i kao postepeno i održivo unapređenje blagostanja.

4. 2. 3. IMPLIKACIJE KONCEPTA ODRŽIVOSTI NA RAZVOJNE PARADIGME

Ne postoje neki drugi elementi koji bi mogli dovesti u sumnju potrebu za kreiranjem nove filozofije rasta i razvoja u Crnoj Gori. To je posebno važno kod multietničkih i multireligioznih društava kakva je današnja Crna Gora. Naime, razlike u ostvarenom stepenu razvoja su u stvari razlike u strategijama korištenja kapitala koji im stoje na raspolaganju, kao i razlike u kvalitetu njihovih generalnih i sektorskih politika.

Sistemske pogled na stvaranje blagostanja pokazuje da se na ulaznoj strani blagostanja nalaze prirodni i fizički kapital, kao i humane i socijalne sposobnosti humanog (znanje, obuka i zdravlje pojedinaca) i socijalnog kapitala, koji su u stalnoj interakciji sa političkim, institucionalnim i pravnim uređenjem zemlje. Sa jedne

strane, postoje direktni odnosi humanog i socijalnog kapitala sa prirodnim i fizičkim kapitalom, a sa druge strane postoji jaka komplementarnost između humanog kapitala, socijalnog kapitala i političkog, institucionalnog i pravnog uređenja neke zemlje. Dobre i kvalitetne institucije, visokoobrazovana i obučena radna snaga povezana u mreže koje olakšavaju socijalnu saradnju podstiču jače investiranje u fizički kapital i ojačavaju procese obnove narušene prirodne okoline. Za postizanje blagostanja i dobrih ekonomskih performansi je zdravlje ljudi vrlo važan input, jer su i blagostanje i dobre ekonomske performanse vezane za starost ljudi, njihov stil života, socijalni status, učenje, socijalne veze i interpersonalnu podršku.

Ali, distorzija generalnih i sektorskih politika, korupcija, slabo upravljanje, tržišne nesavršenosti i eksternaliteti (negativne komponente socijalnog kapitala) proizvode neravnomjernu i neizbalansiranu akumulaciju fizičkog, prirodnog i humanog kapitala (resursa), što smanjuje stope ekonomskog rasta i snižava potencijal za ostvarivanje održivog blagostanja. U takvim uslovima dolazi do smanjivanja nivoa totalnih faktora produktivnosti, podinvestiranja u sve vrste kapitala (smanjivanje profitabilnosti investicija, promašaji alokacije fizičkih investicija, favoriziranje područja kao što su odbrana i bazična infrastruktura, regresivna alokacija javne potrošnje, potcjenjivanje poreza, renti, rojaliteta i slabe regulative za održavanje kvaliteta prirodnih resursa), preinvestiranja u fizički ili podinvestiranja u humani i prirodni kapital itd.

Nažalost, samo mali broj zemalja je sposoban da poveže sve vrste kapitala u logičan okvir, u okviru kojeg se kreira klima neophodna za održivi rast. U nekim drugim zemljama, koje su robusnim reformama (liberalizacija trgovine, tržišta kapitala, rada i ostalih tržišta) masovno privlačile privatne domaće i inostrane direktne investicije, investicije su bile vitalni instrument za povećanje prinosa, posebno fizičkog kapitala.

Međutim, u odsustvu komplementarnih investicija u humani i socijalni kapital, ovakav način ekspanzije fizičkog kapitala je, po pravilu, vodio ka opadanju prinosa i konsekvantno ka smanjivanju dinamike rasta. Takođe, mjere za privlačenje FDI su na globalnom tržištu kapitala pojačavale međusobnu konkurenciju zemalja i iscrpljivale domaći privatni preduzetnički sektor, što se, dugoročno, pokazalo kontra-produktivnim.

Mnogi ekonomisti tvrde da se razlike u ekonomskim performansama između društava mogu bolje objasniti razlikama u institucijama i politikama koje te institucije preduzimaju nego kulturološkim faktorima. Ali, kultura takođe pogađa sposobnost društava da izgrade te institucije i da upravljaju njima. Način na koji kultura pogađa ekonomsko ponašanje je stvaranje socijalnih mreža. Različiti uticaj kulturoloških vrijednosti na mreže socijalnih relacija je, u stvari, baza za koncept socijalnog kapitala. Socijalni kapital je sastavljen iz normi ili vrijednosti koje dijeli grupa ljudi i koje promovisu saradnju i povjerenje između ljudi; socijalni kapital je, kao fizički i humani kapital, izvor blagostanja [12].

4. 3. NOVA RAZVOJNA PARADIGMA

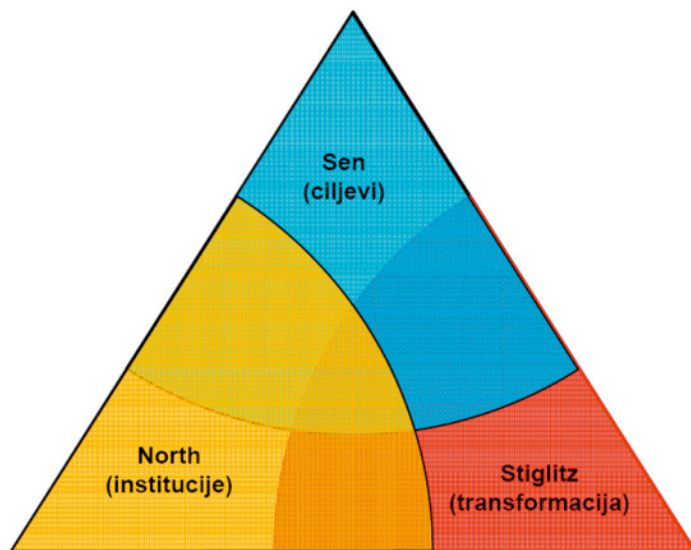
4. 3. 1. POTREBE ZA NOVOM PARADIGMOM RAZVOJA

Kao nikada do sada, budućnost čovječanstva nije bila obilježena pitanjima koje može da riješi samo jedna država ili neka grupa država. Klimatske promjene, ptičja gripa, finansijska nestabilnost, terorizam, valovi migranata i izbjeglica, oskudica vode, jako siromaštvo su tipična pitanja čije rješavanje zahtijeva tijesnu kooperaciju između svih nacija svijeta. Svako od navedenih pitanja pogađa ogroman broj ljudi u različitim krajevima svijeta, direktno ili indirektno utiče na sve zemlje svijeta i zahtijeva novi način rješavanja, jer je postalo sasvim jasno da samo tržišne sile ne mogu da riješe gornje probleme.

Globalna pitanja i globalna javna dobra su prisutna u svim područjima naših života. Ona pogađaju naše ekonomije, našu okolinu, naše sposobnosti i naše procese donošenja odluka o saradnji sa drugim ljudima. Sva ova pitanja su, mada to na prvi pogled ne izgleda, međusobno veoma povezana. Na primjer, potrošnja energije pokreće klimatske promjene, koje dalje pogađaju ulov ribe u okeanima zbog promjene temperature i režima okeana, kao i druge resurse hrane zbog promjene režima padavina [13].

Razumijevanje ekonomskog rasta je prilično složeno pitanje, a predviđanje budućnosti je još teže, možda čak i nemoguće pitanje. Zbog toga je neophodno razviti i otvoriti neka najvažnija pitanja nove paradigme razvoja.

Ekonomski razvojna misao se dramatično promijenila. Klasična ekonomska paradigma razvoja, bazirana na statičnim faktorima proizvodnje, počela se zamjenjivati novom dinamičnom paradigmom. Nošeni drugim valom globalizacije otvore-

Slika 4. 3. Nova razvojna paradigma

nost, konkurentnost i ekonomske slobode su postale vrlo važne discipline, kako za teoretičare tako i za kreatore ekonomskih politika. Najkarakterističniji događaji koji ubrzavaju dinamiku zamjene stare razvojne paradigme novom su liberalizacija tržišta; tehnološka unapređenja; ideološke i kulturološke promjene; rast alijansi savremenog kapitalizma i njihovih mrežnih relacija; učenje iz iskustava, odnosno trajektorija iz prošlosti; pojava i rast novih igrača na svjetskoj ekonomskoj sceni, posebno Kine i Indije; rastuća važnost institucionalnih struktura kao važnih determinanti ekonomskog uspjeha.

Za stvaranje teorijske podloge za koncipiranje nove razvojne paradigme izgleda da su najveći uticaj imala tri nobelovca: Amartya Sen, Joseph Stiglitz i Douglas North (vidi sliku 4. 3) [14]. Iako su polazili iz različitih perspektiva, svi su bili nezadovoljni kontekstom stare razvojne paradigme, posebno njenog dijela koji je odražavao principe Vašingtonskog konsenzusa. Svi su posmatrali razvoj kao sveobuhvatni i multiaspektni koncept koji obuhvata različitost humanih potreba i ciljeva; svi su bili zabrinuti dinamikom strukturne društvene transformacije i svi su naglašavali važnost institucija za razvoj (vidi tabelu 4. 1) [14]. Preplitanje njihovih ideja je oblikovalo scenu za izranjanje nove razvojne paradigme te međusobnu interakciju pristupa cjelovitom razvoju.

Tabela 4. 1. Pristup tri nobelovca glavnim pitanjima razvoja

Sen	Stiglitz	North
Sloboda izbora	Strukturna transformacija društva	Povećana važnost institucija
Multiaspektni pristup sadržaju i upravljanju razvojem	Holistički i dinamički pristup	Dinamički pristup promjenama
Širi koncept ciljeva (preko GNP-a per capita)	Naglasak na vlasništvu i sudjelovanju	Strukture povlastica i podržavajući mehanizmi
Razvoj kao širenje izbora i mogućnosti stakeholdersa	Uračunljivost i izgradnja konsenzusa	Vrijednosti, percepcije realnosti i vrijednosni sistemi
Različiti aspekti sloboda	Partnerstvo	Naglašavanje humane (fizičke) okoline
Javna dobra/socijalne vrijednosti	Socijalni kapital	Fokusi ka reduciranju neizvjesnosti
Kultura/ljudska prava	Akumulirano učenje i iskustvo	Širenje transakcijskih troškova do institucija
Poslovi institucija	Odgovornost sloboda	„Top-down” i „bottom-up” institucije

Amartya Sen najviše pažnje usmjerava na načine unapređenja realnih sloboda ljudi. Po njegovom mišljenju, to se može najbolje postići ili uklanjanjem glavnih

izvora „nesloboda” (siromaštvo, tiranija, male ekonomske mogućnosti, zanemarivanje javnih dobara i netolarancija represivnih vlada), ili povećavanjem sloboda izbora, mogućnosti i ličnih sposobnosti) [15]. Sen posmatra suštinsku slobodu kao sredstvo kojim će se na nekom kraju postići i omogućiti razvoj.

U ostvarivanju pet vrsta sloboda (politička sloboda, ekonomska sloboda, socijalna sloboda, garancija transparentnosti i zaštita sigurnosti), specijalna pažnja se mora posvetiti poboljšanju institucija, što je, po mišljenju Sena, esencijalni preduslov da ljudi bolje vrednuju i kontrolišu svoje živote, unapređuju svoja funkcionalna sredstva i odgovornosti i osiguravaju poželjnu ravnotežu između prioriteta različitih konstituenti u procesima kreiranja blagostanja i alokacije resursa. Pri tome Sen prepoznaje velike poteškoće u mjerenju ili ocjenjivanju rezultata razvoja za koji urgira, ali sugerira da u odgovarajuće indekse mjerenja humanog blagostanja treba uključivati potrebne slobode i sposobnosti.

Za Joseph-a Stiglitz-a je primarni cilj razvojnog procesa ekonomska i strukturalna transformacija resursa, sposobnosti i preferencija društava, kao što su svijest, vrijednosti i preduzetništvo njihovih pojedinačnih i organizacijskih učesnika. Za njega je stara razvojna paradigma usmjerena vrlo usko. Ona je nesposobna da se uhvati u koštac sa izazovima globalne ekonomije. U svojim pristupima ona je, najčešće, kontroverzna, ignoriše pitanja vlasništva, suvereniteta i patricipacije, potcjenjuje ulogu netržišnih aktera u reduciranju ili suprotstavljanju neuspjeha tržišta, u obezbjeđenju kolektivnih dobara ili dobara koja generišu eksternalitete ili spillovere. Ona ne posvećuje dovoljno pažnje institucionalnoj infrastrukturi i njenom kvalitetu koji je kritička determinanta za pravac, strukturu i brzinu transformacijskih procesa, ona ne priznaje neodvojivost ciljeva razvoja i povezanost efikasnosti, distribucije i kulturnološkog identiteta) [16], [17].

Stiglitz je uvjeren da nova razvojna paradigma mora biti više holistička, konsenzualna, više socijalno uključena, otvorena i participativna nego što je njena prethodnica. Ona treba bolje da prepozna i ocijeni ulogu partnerstva, umrežavanja i socijalnog kapitala kao vrlo važnih faktora koji doprinose ovim ciljevima. Ona treba da uspostavi proces učenja i omogući spremnost i sposobnost pojedinaca i organizacija da se prilagođavaju ekonomskoj i socijalnoj regeneraciji, mora više da gleda na ulogu civilnog društva i posebnih interesnih grupa; ona mora da bude dinamičnija u svojoj perspektivi. Takođe, ona treba da uključi preispitivanje sadašnjih ciljeva i funkcionisanja vodećih supranacionalnih organizacija [18].

Douglass North najviše pažnje usmjerava na ulogu strukture povlastica i ojačavajućih sistema koji utiču na trajektorije i strukturu ekonomskog razvoja. Takve institucije, koje on preciznije identifikira u nekoliko svojih radova [19], [20], [21], u neoklasičnoj literaturi bile su ili sasvim ignorirane ili potcijenjene. North, kao uostalom i Sen i Stiglitz, vjeruje u savremene karakteristike globalne ekonomije i revaluaciju pogleda pojedinaca i organizacija o svrsi i sadržaju razvoja. Njene determinante prisiljavaju naučnike, business zajednicu, civilno društvo i vlasti da pre-

ispitaju svoje institucije i institucionalnu infrastrukturu koje podupiru ekonomske aktivnosti.

Po mišljenju North-a, razvojem društva njegova ekonomija postaje kompleksnija i specijaliziranija, pri čemu transakcijski troškovi ekonomskih aktivnosti rastu, dok produkcijski troškovi padaju. Globalizacija i njena dva glavna pokretača (tehnološka unapređenja i liberalizacija tržišta) na transakcijske troškove prouzrokuju mješovite efekte. Na primjer, širenje elektronske trgovine dramatično reducira troškove prekograničnih komunikacija, ali, istovremeno, povećana kompleksnost i specijalizacija u savremenoj dinamičnoj i promjenljivoj ekonomiji traže fleksibilnije strukture povlastica i ojačavajućih mehanizama.

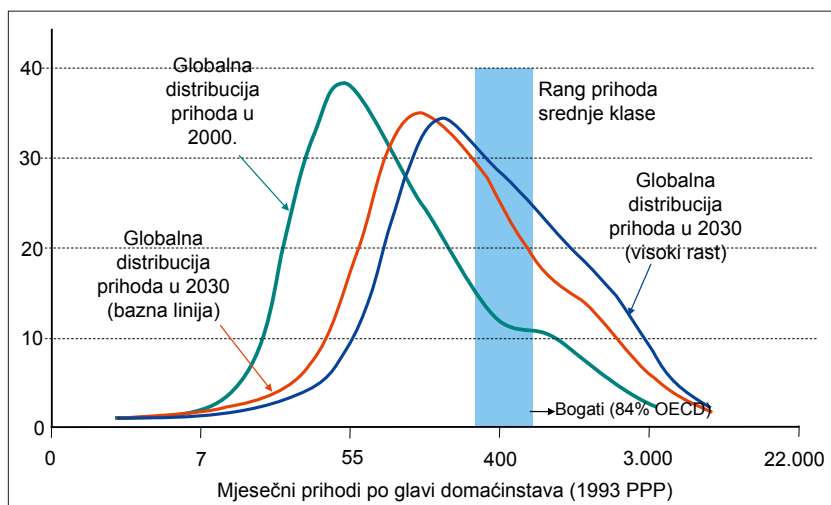
4. 3. 2. DEJSTVA KOJA SE KOD KONCIPIRANJA MODELA RAZVOJA CRNE GORE NE SMIJU ZAIBILAZITI

Kod kreiranja nove strategije razvoja i rasta Crne Gore, postoji pet bitnih činjenica koje planeri razvoja nikako ne smiju prenebregnuti. To se u prvom redu odnosi na: a) dalje ubrzanje ubrzanog razvoja (*acceleration of acceleration*); b) brže stvaranje srednje klase kao nosioca razvoja inovativnosti, kreativnosti i održivih radnih mjesta; c) snažniji razvoj nevladinog sektora; d) odlike tzv. komunalne, odnosno mikroekonomije kao komplementarnog pandana stream ekonomiji, te e) snažnije fokusiranje globalnih, regionalnih i lokalnih okolinskih problema.

Promjene u proteklih 25 godina izgledaju sporo ako ih uporedimo sa promjenama koje će se desiti u sljedećih 25 godina. Uostalom, ko je prije 25 godina vjerovao da će stotine miliona ljudi moći pretraživati milijarde kompjuterskih stranica u manje od jedne sekunde, i to bez ikakvih troškova, ili da će umjesto nuklearnog rata između SSSR i SAD svemirska posada SAD otputovati na Međunarodnu svemirsku stanicu ruskom raketom, ili da će otkrivanje genetskog koda voditi ka invencijama potpuno novih formi života. Ili, ko će povjerovati danas da će u sljedećih 25 godina svi imati mogućnost da dostignu kapacitet genija, da će sve što se može povezati biti povezano, a da će globalna pamet izroniti iz Interneta i postati „sažeta” (*conscious*) tehnologija, karakteristična za postinformacijsko doba. Tabela 4. 2. spekulira istorijske promjene i daje alternative budućnosti [22].

Tabela 4. 2. Pojednostavljanje historije i alternativna budućnost

Periodi ili ere	Proizvod	Vodeća sila	Bogatstvo	Mjesto	Rat za	Vrijeme
Poljoprivredna ekstrakcija	Hrana/resursi	Religija	Zemlja	Zemlja/resursi	Lokacija	Ciklično
Industrijski	Mašine	Nacionalna država	Kapital	Fabrika	Resursi	Linearno
Informacijski	Info/servisi	Korporacija	Pristup	Ured	Percepcija	Fleksibilno
Conscious-Technology	Veze	Individualci	Sušтина	Kretanje	Identitet	Inventirano

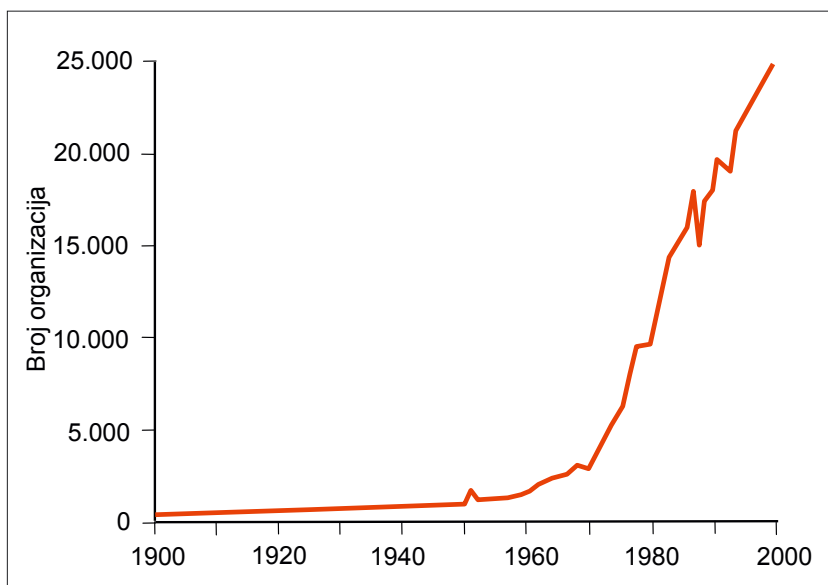
Slika 4. 4. Ekspanzija srednje klase

Na globalnom nivou srednja klasa je 1993. godine obuhvatala 8% globalne populacije i ostvarivala 12% globalnog prihoda. Iako je u periodu od 1993. do 2000. godine udio globalne srednje klase u ukupnoj populaciji ostao isti, udio njenih prihoda u ukupnim prihodima je povećan sa 12% na 14%.

Pretpostavlja se da će u 2030. godini broj ljudi koji će se naći u kategoriji srednje klase premašiti jednu milijardu, što će je napraviti najbržim rastućim segmentom svjetske populacije. Danas oko 56% pojedinaca iz srednje klase živi u zemljama u razvoju, dok će u 2030. godini taj dio biti povećan na čak 92%. Kako prosječna porodica srednje klase u zemljama u razvoju ima 4,3 članova domaćinstva, to znači da se godišnja zarada jednog domaćinstva kreće u rasponu od 16.800 PPP USD do 72.000 PPP USD.

Slika 4. 4. [23] ilustrira prognozu rasta srednje klase pod različitim scenarijima rasta. Za veliki broj ljudi koji žive u zemljama u razvoju će konvergencija primanja prema OECD zemljama biti brža nego što to prosjeci sugerišu. Na primjer, 2030. godine će 16,1% svjetske populacije pripadati „globalnoj srednjoj klasi”, mnogo više nego u 2000. godini (7,6%). To znači da će 2030. godine u zemljama u razvoju milijarda ljudi biti u stanju da kupi automobil, angažuje se u međunarodnom turizmu, potražuje proizvode svjetske klase i zahtijeva međunarodne standarde u visokom obrazovanju. To je ogromno povećanje u odnosu na današnjih 400 miliona ljudi. Ali, ako se konvergencija prihoda izračuna po scenariju bržeg rasta, udio globalne srednje klase se može povećati čak i do 19,4%.

Današnja srednja klasa u razvijenom svijetu je najodgovornija za njen napredak, tehnološko liderstvo, razvoj demokracije i sužavanje korupcije. Bez jake srednje klase nema prelaza iz jednog razvojnog razvoja u drugi, niti prelaska u društvo znanja,

Slika 4. 5. Rast globalnih civilnih organizacija

odnosno inovativno društvo. Prelazak većeg broja ljudi u srednju klasu će proizvesti veliku grupu ljudi koji će tražiti visok standard života, odlično školstvo i zdravlje, zdravu okolinu i zaštitu imovinskih prava i demokracije. Takođe će biti znatno povećani pritisci za kreiranje politika koje favorizuju kako globalnu integraciju tako i regionalnu integraciju, te politika koje će podržavati brži razvoj inovativnog privatnog sektora.

Izranjanje globalnih i lokalnih civilnih društvenih organizacija (slika 4. 5) [24] počelo je 1970. Koincidencija sa spektakularnim uzletom njihovog broja je više ili manje paralelna sa jačanjem međuzavisnosti globalne i lokalne ekonomije. Trendovi njihovog povećanja imaju zbunjujući, eksponencijalni oblik. To se događa kako na nivou svijeta tako i na nivou pojedinih zemalja, pa će bez sumnje ovi trendovi zapljusnuti i Crnu Goru.

Civilne društvene organizacije imaju mnoge oblike i mnoge forme, kao i različiti način svoje povezanosti. Pri tome je jedno od najtežih pitanja ono koje se odnosi na socijalnu odgovornost globalnih, regionalnih kompanija i većih biznisa, jer je otvoreno pitanje koliko oni moraju eksplicitno sami da donose i upražnjavaju strategije korporacijske socijalne odgovornosti. Da li danas još uvijek važi Friedman-ov postulat da je jedina stvar biznisa maksimiziranje profita i povrata dioničarima? Iako i danas mnogi biznis lideri dijele ovo stanovište, oni su ipak pod velikim pritiskom javnosti koja ih tjera da formulišu stavove o korporacijskoj odgovornosti. Korporacijska socijalna odgovornost može se protezati kroz cijeli spektar odnosa između firmi, država, civilnih društava i tržišta.

Buduća mapa globalne ekonomije je prilično nejasna. Pri tome treba imati na umu da se ne mogu jednostavno ekstrapolirati protekli trendovi i protekle vrijednosti. Više od svega, treba razmišljati o vrsti zajednice u kojoj ćemo mi, kao i naša djeca, željeti živjeti. Ključno pitanje budućnosti nije više kakav svijet može biti, nego kakav svijet treba biti [25].

Tabela 4. 3. Kontrasti između mainstream i „komunalnih” ekonomija

Mainstream ekonomija		Komunalna ekonomija
Neprostorna/globalna	—	Vezana za mjesto
Specijalizirana	—	Diverzificirana
Singularna	—	Multipla
Veliki obim	—	Mali obim
Konkurentska	—	Kooperativna
Centrirana	—	Decentrirana
Akulturalna	—	Kulturalno karakteristična
Socijalno neugrađena	—	Socijalno ugrađena
Nelokalno vlasništvo	—	Lokalno vlasništvo
Aglomerativna	—	Disperzna
Integrirana	—	Autonomna
Izvozno orijentirana	—	Orijentirana na lokalno tržište
Prednost kratkoročnim povratima	—	Vrijednosti dugoročnih investicija
Orijentirana na rast	—	Orijentirana na vitalnost
Iznošenje zahvaćene vrijednosti	—	Lokalno recikliranje vrijednosti
Privatno vlasništvo	—	Vlasništvo zajednica
Vođena managementom	—	Vođena zajednicom
Kontrolirana privatnim odborom	—	Kontrolirana zajednicom
Privatno prisvajanje i distribucija viškova	—	Komunalno prisvajanje i distribucija viškova
Okolinski neodrživa	—	Okolinski održiva
Fragmentirana	—	Cjelovita
Amoralna	—	Etična
Krizama ispostavljena	—	Harmonijska
Učestvuje u prostornoj podjeli rada	—	Lokalno samooslonjena

U razmišljanjima o alternativnim scenarijima budućnosti uočljiva je tendencija ka polarizaciji pozicija. Neoliberalni hiperglobalisti vide rješenje u još jačem otvaranju tržišta, u neometanim tokovima roba, usluga i kapitala. Drugačije rečeno, mnogo, mnogo više istog. Antiglobalisti tvrde potpuno suprotno: s obzirom na to da strategija hiperglobalista može stvoriti svijet još veće nejednakosti (kao i svijet većih okolinskih šteta), a da strategija antiglobalista sadrži opasnost povratka ka srednjovjekovnim ekonomijama, to izbor leži između ove dvije dijametralne suprotnosti.

Postoje mnoge vrste ekonomija koje mogu ponuditi različite mogućnosti u odnosu na veliku globalnu ekonomiju. One su posebno važne za male zemlje i inovativne zemlje. Mnoge od njih su, u stvari, ono što se uslovno naziva „ekonomije zajednica” (community economies). Tabela 4. 3. sumira glavne razlike tih ekonomija u odnosu na „mainstream” ekonomije [25].

Današnji diverzitet ekonomija nudi značajne mogućnosti za kreiranje zadovoljne i fer zajednice, Ali, te zajednice su, najčešće, male po obimu i visokolokalizirane po prostoru. Ove činjenice otvaraju važna pitanja kako se mogu ovakve ekonomije povezati u neku veću sliku, koja će moći privlačiti veću pažnju.

I najzad, danas je postalo potpuno jasno da beneficije ekonomskog rasta mogu lako biti smanjene „bočnim” okolinskim efektima. Za sprečavanje tih bočnih efekata biće potrebne mnoge domaće i međunarodne institucije za kontrolu i upravljanje globalnim i nacionalnim javnim dobrima.

Složenost okolinskih problema možemo najbolje uočiti na tri tipična primjera bočnih efekata: globalnog zagrijavanja kao dugoročnog fenomena, izlovljavanja riba kao srednjoročnog fenomena i širenja zaraznih bolesti kao trenutnog fenomena. Sva tri navedena primjera su jako rizična za svaki dio humane populacije, bez obzira na to gdje se ona nalazila. U stvari, usporavanje klimatskih promjena, zadržavanje infektivnih bolesti na mjestu nastanka i očuvanje morske populacije su tri prominentna globalna javna dobra koja očigledno demonstriraju potrebu za uspostavljanjem i jačanjem lokalne i međunarodne saradnje i domaćih i međunarodnih politika.

Ova tri tipična primjera bočnih efekata ekonomskog rasta donose brojne rizike kako na progresivno širenje globalne ekonomije tako i na nerazvijene i male ekonomije. Ako se realiziraju neki od sadašnjih katastrofičnih scenarija globalnog zagrijavanja, oni mogu preko njihovih efekata na poljoprivredu, vodu i eko-sisteme potkopati razvojne šanse mnogih zemalja.

Mnogi ljudi smatraju da su i današnja moderna društva, slično antičkim društvima, krenula na put koji ih vodi prema samouništenju. Moderni environmentalisti, na primjer, smatraju da okolina ima fiksni kapacitet za podržavanje populacije i da, kada se taj kapacitet premaši, dolazi do katastrofičnih posljedica po humanitet. Po njihovom mišljenju, humana civilizacija se mora uputiti na tranzicijski put koji vodi od „prilagođavanja prirodi” prema „managementu prirode”.

Management prirode obuhvata veliko područje ljudskih aktivnosti koje pogađaju životne procese neke zemlje i njenu resursnu bazu. Proizvodnja hrane, biomase i čiste vode su područja koja su vrlo važna za preživljavanje ljudi, ali i područja na kojima sadašnji modeli ekonomskih aktivnosti ugrožavaju održivost prirodnih resursnih sistema.

Da li se ekonomski rast, koji zahtijeva prirodne resurse za proizvodnju materijala i energije, kao i okolinu za odlaganje otpada, odvija po visokoj cijeni upropaštanja okoline? Da li je, uprkos tome što ekonomski rast do neke mjere mora pogoditi okolinu, moguć „okolini prijateljski” (*environment-friendly*) razvoj? Ako se mora

napraviti neki kompromis između razvoja i okoline, ko i kako treba da odredi pravi balans? Pitanja gornjeg tipa potcrtavaju važnost odnosa između ljudi, rasta, resursa i okoline, koja se moraju riješiti na zadovoljavajući način.

4. 4. ZAKLJUČCI

S obzirom na brojne nepoznanice i nedoumice koje su vezane za kvalitet i održivosti razvoja Crne Gore, čini se da bismo kod kreiranja novog koncepta razvoja i novih razvojnih dokumentata morali svakako uzeti u obzir nekoliko sljedećih činjenica:

- Oslanjanje na ekstrapolaciju trendova iz prošlosti u stvari znači ponavljanje prošlosti. Puno je bolje potražiti neke nove motore razvoja i rasta koji će generisati srećniju budućnost.

- Male i mikrodržave ne treba da slijede modele razvoja velikih država. Što je neka zemlja manja, ona mora biti otvorenija, konkurentnija, inovativnija. Pri tome su najvažniji alati ekonomskog rasta stabilna demokracija, elitizam, spremnost na izazove, mala, efikasna, obrazovana i poštena državna uprava, sloboda za obavljanje biznisa, stvaranje konkurentnih niša i konkurentskih područja, te paralelni razvoj socijalne sfere i sfere blagostanja.

- Sve novije teorije ekonomskog rasta se sve više udaljavaju od klasičnih analitičkih alata, područja i granica kako bi se obuhvatili sve važniji socijalni ciljevi kao što su smanjivanje broja siromaštva, poboljšanje kvaliteta života, povećavanje mogućnosti za bolje obrazovanje i zdravlje, a one više ne zaobilaze okolinska pitanja ni savremene sile koje preoblikuju razvojnu scenu kao što su tehnološke inovacije, globalizacija i lokalizacija, širenje znanja, staranje stanovništva, finansijska međuzavisnost i narasle potrebe za većim političkim i humanim pravima ljudi.

- Svaki proces ekonomskog rasta ima svoje kvalitativne i kvantitativne dimenzije. Njihovi međusobni odnosi određuju kvalitet rasta i rast blagostanja. Pri tome se kvalitet rasta temelji na ravnomjernom razvoju svih razvojnih faktora, tj. svih vrsta kapitala, brizi o distributivnim aspektima blagostanja tokom cijelog perioda rasta i izgradnji institucionalnog okvira za upravljanje procesima rasta.

- Glavne dimenzije, odnosno međusobno povezane komponente blagostanja i siromaštva su materijalna dobra potrebna za život, zdravlje, dobre socijalne relacije, sigurnost i sloboda i mogućnost izbora. Ovih pet dimenzija blagostanja, odnosno siromaštva, međusobno se, bilo pozitivno bilo negativno, ojačavaju.

- Sistemski pogled na stvaranje blagostanja pokazuje da se na ulaznoj strani blagostanja nalaze prirodni i fizički kapital, kao i humane i socijalne sposobnosti humanog i socijalnog kapitala, koji su u stalnoj interakciji sa političkim, institucionalnim i pravnim uređenjem zemlje. Distorzija generalnih i sektorskih politika, korupcija, slabo upravljanje, tržišne nesavršenosti i eksternaliteti smanjuju stope ekonomskog rasta i snižavaju potencijal ostvarivanja blagostanja.

- Klasična ekonomska paradigma razvoja, bazirana na statičnim faktorima proizvodnje, zamjenjuje se novom dinamičnom paradigmom. Otvorenost, konkuren-

tnost i ekonomske slobode su postale vrlo važne discipline. Događaji koji ubrzavaju dinamiku zamjene stare razvojne paradigme novom su liberalizacija tržišta; tehnološka unapređenja; ideološke i kulturološke promjene; rast alijansi savremenog kapitalizma i njihovih mrežnih relacija; učenje iz iskustava, odnosno trajektorija iz prošlosti; pojava i rast novih igrača na svjetskoj ekonomskoj sceni, te rastuća važnost institucionalnih struktura.

– Kod kreiranja nove strategije razvoja i rasta Crne Gore, postoji pet bitnih činjenica koje planeri razvoja nikako ne smiju prenebregnuti. To se u prvom redu odnosi na dalje ubrzanje već ubrzanog razvoja, brže stvaranje srednje klase kao nosioca razvoja inovativnosti, kreativnosti i održivih radnih mjesta, snažniji razvoj nevladinog sektora, odlike tzv. komunalne, odnosno mikroekonomije kao komplementarnog pandana stream ekonomiji, te snažnije fokusiranje globalnih, regionalnih i lokalnih okolinskih problema.

– Buduća mapa globalne ekonomije je prilično nejasna. Zato treba razmišljati o vrsti zajednice u kojoj ćemo mi, kao i naša djeca, željeti živjeti. Ključno pitanje budućnosti nije više kakav naš svijet može biti, nego kakav naš svijet treba biti. Postoje mnoge vrste ekonomija koje mogu ponuditi različite mogućnosti u odnosu na veliku globalnu ekonomiju. One su posebno važne za male zemlje i inovativne zemlje, koje u mnogim segmentima mogu postati globalni „niša” lideri.

– Takođe je danas postalo potpuno jasno da beneficije ekonomskog rasta mogu lako biti smanjene „bočnim” okolinskim efektima. Za sprečavanje tih bočnih efekata biće potrebne mnoge akcije i politike za kontrolu i upravljanje globalnim, nacionalnim i lokalnim javnim dobrima. Proizvodnja energije, hrane, biomase i čiste vode su područja koja su vrlo važna za preživljavanje ljudi, ali i područja na kojima sadašnji modeli ekonomskih aktivnosti ugrožavaju održivost prirodnih resursnih sistema. Odnosi između ljudi, ekonomskog rasta, resursa i okoline se u novim razvojnim konceptima moraju riješiti na zadovoljavajući način.

LITERATURA

- [1] Ćulahović, Besim: *Ekonomija svijeta – trendovi, rast i razvoj*, Ekonomski fakultet Sarajevo, 2008.
- [2] Thomas, Vinod et al.: *The Quality of Growth*, the World Bank and Oxford University Press, 2000.
- [3] World Resources Institute. *Ecosystems and Human Well-being: a Framework for Assessment*. Washington DC, str. 43, 2003.
- [4] Sen, Amartya: *The Standard of Living*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- [5] OECD. *Sustainable Development: Critical Issues*. Paris, 2001.
- [6] OECD. *The Well-being of Nations: the Role of Human and Social Capital*, str. 18. Paris, 2001.
- [7] OECD. *The Well-being of Nations: the Role of Human and Social Capital*. Paris, 2001.

-
- [8] Dasgupta, Partha: *Human Well-Being and the Natural Environment*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- [9] World Bank. *World Development Report 2000/2001: Attacking Poverty*. Oxford University Press, 2001.
- [10] Narayan et al.: *Voices of the Poor: Crying Out for Change*. New York: Oxford University Press, 2000.
- [11] UNEP. *Ecosystems and Human Well-being: A Framework for Assessment*. Island Press, 2003.
- [12] Putnam, Robert: *Making Democracy Work*, Princeton University Press, Princeton, 1992.
- [13] Bhargava, Vinay (eds): *Global Issues for Global Citizens: An Introduction to Key Development Challenges*. World Bank, 2006.
- [14] Dunning, John H.: „Towards a new paradigm of development: implications for the determinants of international business”, *Transnational Corporations*, Vol. 15, No. 1, April 2006.
- [15] Sen, Amartya: *Development as Freedom*, Oxford University Press, 1999.
- [16] Stiglitz, Josef: *Towards a New Paradigm of Development*, Geneva: United Nations, 1998.
- [17] Yusuf, S. and J. E., Stiglitz: „Development issues: settled and open”, in G. M. Meier and J. E. Stiglitz, eds., *Frontiers of Development Economics*. Oxford: Oxford University Press, pp. 227-268, 2001.
- [18] Stiglitz, Josef: *Globalization and its Discontents*, London: Allen Lane, 2002.
- [19] North Douglas: *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. New York: Cambridge University Press, 1990.
- [20] North Douglas: „Economic performance through time”, *American Economic Review*, 84(3), pp. 359-68, 1994.
- [21] North Douglas: *Understanding the Process of Economic Change*, Princeton: Princeton University Press, 2005.
- [22] Jerome C. Glenn, Theodore J. Gordon and Elizabeth Florescu: *2009 State of the Future*. The Millennium Project, Washington, 2009.
- [23] World Bank. *Global Economic Prospects: Managing the Next Wave of Globalization*, Washington, World Bank, 2007.
- [24] Dicken, Peter: *Global Shift: mapping the changing contours of the world economy*, London: Sage, 2007.
- [25] Gibson-Graham, J. K.: *Post-Capitalist Politics*. Minneapolis. Minnesota University Press, 2006.

